

Refugiats del republicanisme espanyol a l'Àfrica del Nord durant la Segona Guerra Mundial*

PABLO ESCRIBANO MIRALLES

Màster de l'Institut d'Études Politiques de Paris

*¡Extranjeros, vosotros
que dormís en nuestras camas!
¡Españoles nosotros,
polvo y tierra de España,
extranjeros
en las arenas del Sahara!
Max Aub, Salmo CXXXVII,
Diario de Djelfa, 1944*

En la presentació del llibre *Guerra Civil: mito y memoria*, Julio Aróstegui i François Godicheau afirmen que la memòria de la Guerra Civil i la seva influència en la «Transició» són objectes històrics oberts a l'estudi i al debat.¹ Per les seves característiques i per les seves conseqüències a curt i llarg termini, la Guerra Civil i els seus corol·laris, com l'exili massiu dels republicans espanyols, han tingut un impacte durador a la societat i a la historiografia espanyola.

Un dels temes, que ha estat relativament poc tractat a nivell historiogràfic, sobre la contesa és l'últim exili republicà des del Llevant espanyol cap a l'Àfrica del Nord. Es tracta de l'última onada d'exili de la guerra. La bibliografia relativa a l'exili nord-africà que es produeix el març de 1939 es concentra en testimonis d'antics exiliats i en capítols temàtics de publicacions sobre l'exili, la Segona Guerra Mundial o l'Àfrica del Nord.² Els testimonis d'antics exiliats formen un

* Rebut: 21.4.2011 – Acceptat: 4.3.2012

¹ Julio Aróstegui i François Godicheau (eds.). *Guerra Civil: mito y memoria*. Madrid: Marcial Pons, 2006, p. 15.

² Per exemple Javier Rubio. *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*. Madrid: San Martín, 1977; Marie-Claude Rafaneau-Boj. *Odyssée pour la liberté*. París: Denoël, 1993; Antonio Vilanova.

conjunt pertinent per a l'anàlisi. Estudiats amb sentit crític aquests testimonis ofereixen un contrapunt a la informació provinent de les fonts oficials.

L'exili llevantí de març de 1939 es porta a terme en els instants finals de la guerra. En finalitzar la campanya de Catalunya i després de la retirada cap a França, el govern republicà domina únicament el Centre-Llevant, una porció de territori format aproximadament pel triangle Madrid-Almeria-València. Tot i conservar encara un territori important, el camp republicà es troba en dificultats i no pot resistir l'avanç de les tropes franquistes. A més, el 27 de febrer de 1939, París i Londres reconeixen el govern de Burgos. La dimissió del president Azaña deixa a la República sense una autoritat ferma. La rereguarda republicana es desorganitza: els conflictes interns i la pressió franquista provoquen el 5 de març de 1939 la sortida de la flota republicana de Cartagena, primer exili cap a l'Àfrica del Nord. El Consell Nacional de Defensa que governa la zona republicana no aconsegueix negociar la pau. Madrid cau el 28 de març i poc després la resta del territori republicà. Franco proclama la fi de la guerra l'1 d'abril de 1939.

El marc cronològic d'aquest article inclou el període que va de març de 1939 a novembre de 1942, quan l'èxit de l'Operació Torch, llançada per les forces aliades, provoca un canvi de règim a l'Àfrica del Nord. El marc geogràfic de l'estudi agrupa els territoris nord-africans sota dominació francesa: Algèria, Tunísia i el Marroc francès. Algèria està formada per tres departaments —Orà, Alger i Constantina—, mentre que la dominació francesa al Marroc i Tunísia es porta a terme a través de protectorats administrats des de les residències generals de Rabat i Tunísia. Les estructures oficials dibuixen una unificació del territori. El setembre de 1940 el general Weygand és nomenat delegat del govern de Vichy a l'Àfrica francesa, amb seu a Alger, ciutat que es converteix en la capital de les possessions vichystes a l'Àfrica. A nivell militar, Marroc, Tunísia i Algèria seran reagrupades al Teatre d'Operacions d'Àfrica Francesa del Nord.

Los olvidados: los exiliados republicanos en la Segunda Guerra Mundial. París: Ruedo Ibérico, 1969. Els articles i estudis universitaris més utilitzats són els següents: Amira Aleya Sghaier. «Les réfugiés espagnols républicains en Tunisie en 1939», *Le Mouvement Social*, núm. 181 (1977); Abdelhakim El Gafsi. «De Cartagena a Bizerta, prolongaciones tunecinas de la guerra civil española», *Anales de Historia Contemporánea*, n.º 2 (1983); Kamel Kateb. «Les immigrés espagnols dans les camps en Algérie (1939-1941)», *Annales de démographie historique*, núm. 133 (2007); Margot Peigné. *Les exilés espagnols en Algérie française 1939-1962*, Tesina en la Universitat de París I (2004). Finalment, els testimonis inclouen: Antoine Blanca. *Itinéraires d'un républicain espagnol*. París: B. Leprince, 2002; Conrado Lizcano. «Historia viva de los exiliados en África del Norte», a *Actes del Coloquio Españoles en Francia 1936-1946*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1991; Miguel Martínez López. *Alcázar de olvido: el exilio de los refugiados políticos españoles en Argelia (1939-1962)*. Madrid: Endymion, 2006; José Muñoz Congost. *Por tierras de moros: el exilio español en el Maghreb*. Móstoles: Ediciones Madre Tierra, 1989 i Lucio Santiago, Gerónimo Lloris i Rafael Barrera. *Internamiento y resistencia de los republicanos españoles en África del Norte*. Sant Cugat del Vallès: Rafael Barrera, 1981. El llibre recentment publicat de Luis Antonio Palacios Pilacés. *La nación del olvido: el exilio republicano en el Norte de África y los aragoneses*. Zaragoza: Gobierno de Aragón, 2010, ofereix un enfocament molt complet de l'exili aragonès a l'Àfrica del Nord a partir de nombrosos testimonis.

L'experiència dels republicans espanyols a l'Àfrica del Nord entre març de 1939 i novembre de 1942 la podem veure com un símptoma de l'evolució del concepte d'hospitalitat i de les mutacions polítiques de l'època. A través de les polítiques posades en marxa pel que fa als exiliats es dibuixa la realitat del govern francès i colonial a l'etapa final de la Tercera República i durant el període vichysta. Les particularitats del «vichysme colonial»³ que s'instaura a l'Àfrica del Nord ofereixen perspectives d'estudi originals pel que fa a la política francesa a la metròpoli.

La política d'hospitalitat reflecteix les prioritats dels governs de la Tercera República i de Vichy. L'hospitalitat «és un dels pilars de la política. Informa sobre el sentit que una comunitat es dona a si mateixa en referència a les altres i les polítiques que dedueix d'això»⁴. La política d'un Estat, pel que fa als estrangers que entren al seu territori, forma part de les eleccions més fonamentals de cada govern i depèn de factors polítics i morals. L'acolliment dels refugiats espanyols pot ser utilitzada com una finestra per percebre les transformacions que viu l'Àfrica del Nord entre 1939 i 1943. En particular pel que fa a «les contradiccions internes entre l'obligació republicana del dret d'asil, que no és formalment qüestionat, i la forta contestació a les tradicions d'hospitalitat que existeix en sectors importants de la societat i de la classe política».

Des de març de 1939 l'hospitalitat francesa es caracteritza per diversos components combinats i en tensió: un component «obert» (acollida de poblacions exiliades segons la tradició republicana), un component funcional (utilitzar la mà d'obra exiliada a l'economia o les forces armades) i un component disciplinari (exclusió i aïllament dels exiliats per consideracions polítiques). A mesura que passen els mesos, l'evolució política tendeix a esborrar les traces del primer component i la lògica econòmica perd pes davant dels arguments excloents.

Les fonts documentals d'aquest article han estat seleccionades per concentrar-se en l'anàlisi de les polítiques del govern francès i colonial i en les seves conseqüències sobre el grup d'exiliats republicans. Les fonts oficials han estat contrastades amb testimonis de l'època. Els arxius de les prefectures d'Alger i Orà, el Govern General d'Algèria i el Ministeri d'Afers Exteriors es troben al Centre d'Arxius d'Outre-Mer (CAOM) a Aix-en-Provence. També es pot fer el seguiment de l'activitat del govern francès a través de les sèries documentals

³ Jacques Cantier. *L'Algérie sous le régime de Vichy de la fin de la IIIème République aux lendemains du débarquement allié: le temps de la Révolution nationale*. Toulouse: Universitat de Toulouse II, Tesi dirigida per Jean Rives, 1999.

⁴ Benjamin Boudou. *L'hospitalité politique: la Cité et l'étranger*. Paris: Institut d'études politiques, Tesina dirigida per Marc Sadoun, 2008, p. 54 (traducció de l'autor – tda).

del Ministeri de l'Interior, de la Policia, els documents del Comitè d'Història de la Segona Guerra Mundial, de Justícia i dels Serveis del Primer Ministre als Arxius Nacionals de París. Finalment, els documents relatius a l'organització de l'exèrcit durant la Tercera República i el règim de Vichy estan agrupats al Servei Històric de la Defensa a Vincennes.

L'ARRIBADA DELS EXILIATS ESPANYOLS.
TRADICIONS, FILIACIONS I PRÀCTIQUES DE L'HOSPITALITAT

L'historiador francès Patrick Weil escriu que, pel que fa al dret d'asil a França, «la principal prova de la distància entre la teoria i la pràctica és l'acolliment dels refugiats espanyols».⁵ La política relativa als immigrants defineix al règim polític en vigor. Com escriu Ralph Schor, «*la gestió de la immigració o dels exiliats en un moment donat revela l'estat de França*». El govern del Front Popular a França, malgrat l'ambigüitat de la seva posició respecte a la Guerra Civil, es mostra acollidor pel que fa als republicans espanyols. El govern d'Edouard Daladier, que es constitueix el 10 d'abril de 1938, modifica la política d'acolliment d'estrangers. L'asil se segueix atorgant, però amb condicions i tenint cada vegada més en compte aspectes econòmics i de seguretat pública.

Àfrica del Nord forma un context particular pel que fa a la pràctica de l'hospitalitat amb els estrangers. Els estrangers tenen una presència massiva a Algèria, Tunísia i el Marroc francès. Una important comunitat espanyola resideix a Algèria, concentrada sobretot al departament d'Orà. El 1936, 65.895 espanyols i 314.114 francesos resideixen a Orà.⁶ A més, els espanyols recentment nacionalitzats conserven la llengua i els costums de la Península. L'abril de 1939, el prefecte d'Orà es preocupa per l'arribada de refugiats republicans a un departament on «*el 80% de la població és d'origen espanyol*».

La migració espanyola abans del 1939 és eminentment econòmica. La pobresa endèmica del Llevant espanyol i la presència d'amics i familiars a l'Àfrica del Nord explica el desenvolupament d'aquests moviments. Els immigrants treballen principalment al sector agrícola, a les mines, la construcció, al comerç i la indústria. El prefecte d'Orà assenyala el febrer de 1939 que els espanyols «*treballen sobretot a l'agricultura i la indústria de la construcció i de les obres públiques. Una proporció menor s'ocupa en diverses professions, en particular en el mobiliari, la fabricació*

⁵ Patrick Weil, citat per Geneviève Dreyfus-Armand. «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940», *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, núm. 44 (1996), p. 41. (tda).

⁶ Michel Catala. *Les relations franco-espagnoles pendant la Deuxième Guerre Mondiale: rapprochement nécessaire, réconciliation impossible*. Paris: L'Harmattan, 1997, p. 104, cens de 1936 en el departament d'Orà (AMAE, Vichy-Afrique 49).

*de bôtes, les fabriques de espadrilles [espardenyes]. Les dones treballen sobretot com a treballadores domèstiques».*⁷

La presència d'espanyols provoca que «*més que la metròpoli [França], més que la resta d'Algèria, l'Oranesat hagi estat afectat per la guerra d'Espanya*».⁸ Les fractures al si de la comunitat espanyola són evidents: segons el subprefecte de Sidi Bel Abes, 4/5 dels espanyols són de condició modesta, parlen espanyol i han donat suport a la República mentre que la cinquena part restant és rica, parla francès i dona suport a Franco. Els suports dels franquistes vénen sobretot de terratinents, empresaris i grans comerciants. L'abat Lambert, alcalde d'Orà, és el principal portaveu d'aquest corrent. Lambert i Lucien Bellat, alcalde de Sidi Bel Abes, organitzen una subscripció per als nacionals i visiten a Franco a Espanya. En acabar la Guerra Civil, 2.500 manifestants acudeixen a la cerimònia de transferència de poders al Consolat espanyol a Orà. Lambert és «*saludat a la 'feixista' per molts assistents, als quals respon de la mateixa manera*». Segons les fonts disponibles, el bàndol republicà aglutina la majoria dels espanyols d'Algèria. El nou cònsol franquista a Orà es queixa, per exemple, de la quantitat de banderes republicanes que onegen a la ciutat⁹. En 1942, el subprefecte de Sidi Bel Abes assenjala que «*els espanyols o neos [espanyols naturalitzats] són en la seva majoria hostils a Franco*».¹⁰

Una última consideració és important pel que fa a l'Àfrica del Nord. En acabar la Guerra Civil, aquest territori, i en particular l'Oranesat es converteix en una qüestió de política exterior. El nou govern franquista no amaga les seves pretensions expansionistes a la regió. Madrid justifica la seva política per la presència espanyola a Orà del 1509 al 1791. Des de març de 1939, el nou cònsol espanyol a Orà, Bernabé Toca, desenvolupa una política irredentista. L'abat Manresa, arribat com a capellà del Consolat el desembre de 1939, es converteix en l'herald d'aquesta política.¹¹ L'activitat de l'abat és coneguda per les autoritats: «*l'abat Manresa, de nacionalitat espanyola, conegut a Orà per la seva activitat antifrancesa, havia estat oficiosament encarregat d'intensificar entre la colònia espanyola del departament la propaganda pro espanyola*». A Radio Melilla, Manresa afirma que «*Algèria és l'autèntic espai vital d'Espanya, és la garantia de la nostra independència*». L'abat Manresa serà expulsat de l'Àfrica del Nord el febrer de 1942, no sense que la seva activitat hagi influït a la comunitat espanyola.

⁷ CAOM, Lligall Alg/GGA/3CAB32, Carta del prefecte d'Orà al ministre de la Justícia, 6 de febrer de 1939 (tda).

⁸ Francis Koerner. «Les répercussions de la guerre d'Espagne en Oranie (1936-1939)», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, núm. 22 (1975) citat per Michel Catala. *Les relations franco-espagnoles...*, p. 105. (tda).

⁹ CAOM, Lligall Alg/GGA/3CAB34, Carta del prefecte d'Orà al governador general d'Algèria, 3 de març de 1939.

¹⁰ CAOM, Lligall Préf Oran/sèrie cont/3363, Informe del subprefecte de Sidi Bel Abes sobre el «problema espanyol a l'Oranesat», 16-17 de febrer de 1942 (tda).

¹¹ L'arribada de l'abat Manresa s'assenjala en CAOM, Lligall Préf Alger/sèrie cont/3363, Carta del cònsol espanyol al prefecte d'Orà, 9 de desembre de 1939.

El nombre d'exiliats sortits d'Espanya pel Llevant el març de 1939 ha estat objecte de diverses estimacions. Javier Rubio assenyala, gràcies a arxius de l'internament, la presència de 10 a 15.000 refugiats a l'Àfrica del Nord¹². Segons Marie-Claude Rafaneau Boj, 12.000 republicans van conèixer els camps de l'Àfrica del Nord¹³. Consuelo Soldevilla parla de 11 a 12.000 persones¹⁴. Finalment, Geneviève Dreyfus-Armand xifra l'exili nord-africà en 11.000 persones, de les que aproximadament 7.000 arribaren a Orà i 4.000 a Bizerta¹⁵. Aquestes estimacions assenyalen el caràcter minoritari de l'exili nord-africà. Javier Rubio afirma que la guerra civil, en conjunt, provocà l'exili d'entre 700.000 i 800.000 persones. La retirada que es produí quan les tropes franquistes arribaren a Catalunya afectà aproximadament mig milió de persones. L'exili nord-africà representà per tant un percentatge molt reduït del conjunt de l'exili republicà.

La primera onada de republicans arribats a l'Àfrica del Nord és la formada per la flota republicana que surt de Cartagena el 5 de març de 1939 sota les ordres de Miguel Buiza. Les autoritats nord-africanes disposen un protocol per a l'arribada d'aquesta esquadra: «*les autoritats marítimes els posaran [als comandaments de la flota] enfront de l'alternativa següent: tornar a alta mar o dirigir —pels seus propis mitjans a Bizerta [...]. Prescriguin el desmuntatge per la borda de les culates dels canons i el seu aplegament en un punt determinat. Reunir igualment totes les armes portàtils*». ¹⁶

Miguel Buiza accepta les condicions i els vaixells ingressen a Bizerta. L'arribada d'altres vaixells de la marina republicana queda prohibida. Un telegrama del governador general d'Algèria ordena que «*si vaixells arribessin a ports algerians no deixar-los entrar*». ¹⁷ Segons les declaracions d'Eirik Labonne, resident general de França a Tunis, 4.132 persones desembarquen dels vaixells de la flota republicana, dels quals 3.346 són membres de la tripulació, 625 militars i 122 civils (entre els quals 21 dones i quatre nens).

A Espanya, la sortida dels exiliats dels ports del Llevant és precipitada i desorganitzada. La caiguda imminent de la República i l'avanç de les tropes franquistes afecten la moral d'una població que busca fugir de totes totes. En un clima enrarit per la derrota, les organitzacions polítiques intenten eliminar dades i pistes: l'anarquista José Muñoz Congost relata com es cremen els documents comprometedors. ¹⁸ L'evacuació ordenada de les costes no es pot fer a causa del

¹² Javier Rubio. *La emigración de la guerra civil...*

¹³ Marie-Claude Rafaneau-Boj. *Odyssée pour la liberté...*, p. 150.

¹⁴ Consuelo Soldevilla Oria. «El exilio español (1808-1975)», *Cuadernos de Historia*, n° 88 (2001), p. 47.

¹⁵ Geneviève Dreyfus-Armand. *L'exil des républicains espagnols...*, p. 54.

¹⁶ CAOM, Lligall Alg/Alger/F63, Carta del governador general d'Algèria al prefecte marítim de Bizerta, 7 de març de 1939. El protocol ja existeix amb anterioritat i és merament recordat en aquesta carta (tda).

¹⁷ CAOM, Lligall Carton Alg/Alger/F63, Telegrama del governador general d'Algèria, 14 de març de 1939 (tda).

¹⁸ José Muñoz Congost. *Por tierras de moros: el exilio español en el Maghreb...*, p. 15.

desordre que regna i les rivalitats polítiques existents durant els últims mesos de la República. Els documents francesos permeten retratar l'arribada dels vaixells a l'Àfrica del Nord. Les autoritats republicanes havien contractat els serveis de dues companyies de navegació, la Mid Atlantic Company i la France Navigation. Els vaixells *Winnipeg* i *Marionga* arriben a Alacant i surten cap a l'Àfrica del Nord a principis de març. El *Romwyn* arriba a Tenes el 16 de març de 1939 amb 646 espanyols (299 homes, 197 dones i 150 nens).¹⁹ L'*African Trader* transporta a 859 exiliats fins Mers el Kebir.²⁰ Altres documents assenyalen l'arribada de l'*Stancor* amb 169 exiliats, del *Lézardrieux* amb aproximadament 330 republicans i del *Campillo* amb 400.

El 28 de març de 1939, només queden dos vaixells a Alacant, l'*Stanbrook* i el *Maritime*. El capità del *Maritime* només autoritza l'embarcament d'una trentena de personalitats i surt cap a Marsella. L'*Stanbrook* és l'últim vaixell amb capacitat per evacuar els republicans. Es tracta d'un vaixell carboner de 1.883 tones i 70 metres d'eslora. Segons documents de l'arxiu de la Federació Socialista d'Alacant, 3.028 persones van ser transportades en aquest vaixell.²¹ El vaixell deixà anar les amarres el 28 de març de 1939 i arribà a Orà el 29 de març a la tarda. L'*Stanbrook* viatja ple d'exiliats. Segons el testimoni de Floreal Jiménez Aguilera, recollit per Luis Antonio Palacios, «hubo un momento en que todo el mundo estaba arriba y el barco de movía de una manera peligrosa y el capitán pidió que muchos se fueran abajo, a la cala, porque iba sobrecargado».²²

A més d'aquests grans vaixells, un munt de petites embarcacions transporten republicans cap a les costes nord-africanes. Els vaixells de pesca de la costa valenciana són utilitzats per a la travessa. El diari *Alger Républicain* afirma el 8 de març de 1939 que «des de fa deu dies, nombrosos llaguts, barques de pesca i petits remolcadors no paren de conduir a Orà a centenars de refugiats».²³ L'arribada de barques és constant i continua després del final de la guerra. A més, certes personalitats del camp republicà, com Dolores Ibarruri «La Pasionaria», el general Miaja o Cipriano Mera, cap del IV Cos d'Exèrcit de la República, utilitzen avions per arribar-hi. El prefecte d'Orà estima l'abril de 1939 que aproximadament 55 avions transportant a exiliats espanyols han aterrat al departament.

¹⁹ CAOM, Lligall Alg/Alger/F63, Carta del subprefecte d'Orleansville al prefecte d'Alger, 16 de març de 1939. Segons Bruno Vargas al *Romwyn* van viatjar 761 persones, Bruno Vargas. *Rodolfo Llopis (1985-1983), una biografia política*. Barcelona: Planeta, 1999, p. 123.

²⁰ CAOM, Lligall Alg/81F/1002, Carta del prefecte d'Orà al governador general d'Algèria, 29 de març de 1939.

²¹ Bruno Vargas. *Rodolfo Llopis...* cita les actes de la reunió de juliol de 1939 de la Federació Socialista d'Alacant en l'exili. La llista es contradia amb el document publicat en Juan B. Vilar i María José Vilar. «La última gran emigración política española», *Anales de Historia Contemporánea*, n° 2 (1983), p. 273.

²² Luis Antonio Palacios Pilacés. *La nación del olvido...*, p. 82.

²³ *Alger Républicain*, 8 de març de 1939, citat per Lucio Santiago, Gerónimo Lloris i Rafael Barrera. *Internamiento y resistencia de los republicanos españoles...*, p. 21 (tda).

A nivell general, la informació disponible suggereix que els exiliats de març de 1939 són majoritàriament joves, de sexe masculí, i originaris del Llevant. La llista de la Prefectura d'Orà sobre l'*Stanbrook* mostra que en aquest vaixell van viatjar 2.240 homes, 398 dones i 147 nens. Prop del 74% dels passatgers del vaixell tenen entre 20 i 39 anys d'edat.

La repartició dels passatgers de l'*Stanbrook* segons la seva edat a la llista de la Prefectura d'Orà és la següent:

Edat	Efectius	Percentatge
1 a 9	101	3,82
10 a 19	135	5,11
20 a 29	896	33,96
30 a 39	1048	39,72
40 a 49	447	16,94
50 a 59	81	3,07
60 a 69	7	0,26
70 a 79	2	0,07
Desconeguda	21	0,79

Els passatgers de l'*Stanbrook* pertanyen a diverses categories professionals. Diferents tipus d'obrers, camperols i empleats dominen el conjunt. Al vaixell també viatgen polítics, enginyers, líders sindicals, periodistes, arquitectes, professors i intel·lectuals. Només en aquest vaixell es recull la professió dels nousvinguts. Tot permet suposar, però, que l'adscripció socioprofessional del conjunt de refugiats del Llevant mostra l'heterogeneïtat del grup. Els militars, en particular arribats als vaixells de la marina, formen un conjunt important. Altres refugiats han participat a la guerra però no són militars de professió. L'exili del Llevant és majoritàriament urbà. Només 259 dels exiliats de l'*Stanbrook* són pagesos o assimilables.²⁴

OBLIGACIONS DEL DRET D'ASIL

L'arribada de 11.000 exiliats al març de 1939 ha estat insuficientment preparada per les autoritats i desborda les capacitats d'acollida a l'Àfrica del Nord. En una carta del 28 de febrer de 1939, Georges Le Beau, governador general d'Algèria, demana a Marc Chevalier, prefecte d'Alger, que prengui disposicions enfront de «l'arribada de refugiats espanyols que es podrien produir a Algèria».²⁵ No

²⁴ Juan Martínez Leal. «El Stanbrook, un barco mítico en la memoria de los exiliados españoles», *Pasado y memoria, revista de historia contemporánea*, n° 4 (2005), p. 77.

²⁵ CAOM, Lligall Alg/Alger/F63, Carta del governador general d'Algèria al prefecte d'Alger, 28 de febrer de 1939 (tda).

obstant això, amb l'excepció de l'arribada de la flota a Bizerta, les instruccions són imprecises i no porten associades l'aplicació de mesures concretes.

El ritme d'arribada dels vaixells a inicis del mes de març no preocupa les autoritats. El prefecte d'Orà escriu l'1 de març de 1939: *«des de l'inici dels esdeveniments d'Espanya i abans de les operacions recents a Catalunya, aquest moviment [l'arribada d'exiliats] ha estat normal [...]. Es pot afirmar que fins al moment és poc probable que l'arribada de refugiats espanyols provoqui mesures especials d'ordre administratiu»*.²⁶

La situació es transforma quan arriben els grans vaixells com l'Stanbrook. El socialista espanyol Rodolfo Llopis viatja a Orà amb Leon Jouhaux, secretari general del sindicat francès CGT, per preparar l'arribada dels exiliats. El desordre és evident: el departament d'Orà no pot gestionar el flux d'exiliats. Segons el testimoni de Rodolfo Llopis, *«la llegada del Stanbrook colmó la paciència de las autoridades francesas»*.²⁷ La solució d'urgència de les autoritats consisteix a mantenir els exiliats dins dels vaixells i obrir camps temporals als molls. El governador general d'Algèria transmet l'1 d'abril de 1939 les instruccions del Ministeri de l'Interior: cal mantenir *«si és possible a bord dels vaixells, on seran alimentats pels vostres serveis, a tots els refugiats espanyols arribats del centre d'Espanya després dels últims esdeveniments»*.

Milers d'exiliats esperen als vaixells l'oportunitat de desembarcar. Marie-Claude Rafaneau-Boix resumeix la situació a l'Stanbrook: *«en aquest vaixell, prop de 3.000 persones, dels dos sexes i de totes les edats, s'aglutinen a coberta i al voltant de les xemeneies, tremolant de fam i de fred, negres de fum, sense poder instal·lar-se per descansar ja que l'espai és reduït»*.²⁸ Més que la fam, la brutícia sembla ser el principal problema. El desembarcament es produeix de manera progressiva. Alguns exiliats esperen un mes a bord mentre es preparen les instal·lacions d'acollida.

El 16 d'abril de 1939, el prefecte d'Orà fa un recompte de la situació. Així, dels 4.668 exiliats al seu departament, 475 es troben a l'antiga presó civil (dones i nens), 907 a un centre de l'avinguda de Tunísia, 2.800 en tendes instal·lades al moll, 215 a un campament a Ain el Turck, 101 al fort de Mers el Kebir, 127 a l'hospital i 43 a Beni Saf.²⁹ El camp del moll de Ravin Blanc està format per tendes de campanya de l'exèrcit instal·lades a pocs metres dels vaixells. El desembarcament de la flota a Bizerta i dels exiliats que arriben a Alger es produeix de la mateixa manera.

²⁶ CAOM, Lligall Préf Oran/série cont/3114, Carta del prefecte d'Orà al governador general d'Algèria, 1 de març de 1939 (tda).

²⁷ Carta de Rodolfo Llopis a Osorio del 22 d'abril de 1939 (Arxius de la Fundació Pablo Iglesias) citada per Juan Martínez Leal. «El Stanbrook, un barco mítico en la memoria de los exiliados españoles...», p. 74.

²⁸ Marie-Claude Rafaneau-Boix. *Odysée pour la liberté...*, p. 148 (tda).

²⁹ CAOM, Lligall Préf Oran/série cont/3114, Carta del prefecte d'Orà al governador general d'Algèria, 16 d'abril de 1939. A més d'aquests 4.668 refugiats, 335 s'hostatgen amb les seves famílies en Orà, 716 han sortit cap a Tenes a bord del Ronwyn, 285 han estat enviats a França i 235 a Alger, 204 han estat alliberats, 396 han quedat a la disposició del cònsol d'Espanya i un a mort. Les arribades comptabilitzades en el departament sumen 6.840.

Les directives que s'apliquen a l'Àfrica del Nord provenen del Ministeri de l'Interior francès, dirigit per Albert Sarraut. A Orà hi ha un corrent polític de dretes que s'oposa a l'arribada dels exiliats: «*la voluntat de rebutjar als republicans espanyols, presentats com indesitjables i perillosos, és producte de l'anticomunisme i de la xenofòbia*». ³⁰ Com a la França metropolitana, els exiliats són assimilats a criminals. El prefecte d'Alger assenyala «*l'hostilitat que manifesta l'opinió cap a aquestes mesures [d'acolliment dels exiliats]*». D'altra banda, un altre sector de la població mostra clarament el seu suport als exiliats. Els testimonis de l'època afirmen que s'organitzen visites als centres i als vaixells per lliurar menjar als espanyols. El testimoni de José Muñoz Congost assenyala la solidaritat d'una part de la població algeriana, mentre que Felipe Cabezas indica que algunes donacions permetien als locals acostar-se a veure els refugiats. La Comissió Internacional per a l'Assistència als Nens Refugiats d'Espanya lliura aliments i roba i finança la desinfecció de l'*Stanbrook* i de l'*African Trader*. ³¹ Segons els historiadors Abdelhakim El Gafsi i Amira Aleya Sghaier ³², tant a Algèria com a Tunísia, les organitzacions polítiques d'esquerres se solidaritzen amb la causa dels refugiats. Els arxius de Rodolfo Llopis mostren l'apropament entre la secció local de la Section française de l'internationale ouvrière i el partit socialista espanyol ³³.

Davant la impossibilitat de desfer-se dels exiliats, les autoritats colonials es veuen obligades a crear un sistema d'acolliment i internament més eficient que les tendes de campanya als molls. El juny de 1939, el governador general d'Algèria estima que «*la construcció de nous camps per, en particular, els 3.000 refugiats que es troben encara al departament d'Orà, serà immediatament necessària*». ³⁴

Diversos centres són creats per acollir els espanyols: els centres d'Orleansville acullen les famílies i als que pertanyen a professions liberals i el camp de Cherchell inclou als intel·lectuals. Molts altres centres s'estableixen al mateix període. A Tunísia, els marins de la flota són reclosos a Méhéri-Zebbès, prop de Maknassy, lluny dels centres urbans. Els camps que reuneixen a la majoria d'exiliats són Morand i Suzzoni, a Algèria. Es tracta de camps establerts lluny de poblacions civils importants. El reglament intern és una còpia del reglament del camp d'Agde, al sud de França.

³⁰ Jacques Cantier. *L'Algérie sous le régime de Vichy...* (tda).

³¹ Farah Mendelsohn. *Quaker relief work in the Spanish civil war*. New York: Edwin Mellen Press, 2002, p. 145.

³² Amira Aleya Sghaier. «Les réfugiés espagnols républicains en Tunisie en 1939...», p. 37 i Abdelhakim El Gafsi. «De Cartagena a Bizerta, prolongaciones tunecinas de la guerra civil española...», p. 259.

³³ Bruno Vargas. *Rodolfo Llopis (1985-1983), una biografía política...*, p. 126.

³⁴ CAOM, Lligall Alg/81F/1002, Carta del governador general d'Algèria al ministre de l'Interior, 4 de juny de 1939 (tda).

Nombre de refugiats al juny de 1939 al departament d'Alger (no es compten els refugiats a Orà i Tunísia) ³⁵					
Morand	Suzzoni	Carnot	Orléansville	Beni Hindel	Total
2.446	238	262	68	95	3.109 (dels que 139 dones i 155 nens)

Els camps han estat creats de manera precipitada. Beni Hindel ha de tancar l'hivern de 1939 perquè no està condicionat per les baixes temperatures. Morand i Suzzoni es troben a més de 1.000 metres d'alçada. Segons la carta d'un exiliat: «*en verano nos asfixiábamos de calor y ahora [hivern] no podemos salir por culpa del frío y la falta de ropa caliente*». ³⁶ Les condicions sanitàries solen ser lamentables i el menjar escasseja, sobretot a Morand i Suzzoni. Les malalties més comunes són infeccions intestinals, problemes d'otorinolaringologia i esclerosis pulmonàries. Les hospitalitzacions són escasses ja que es tem que els espanyols s'escapin. Les autoritats es queixen del cost del manteniment dels camps. Tot això fa que es busquin solucions per buidar els camps, com el retorn dels exiliats a Espanya o la sortida cap a Amèrica Llatina. Malgrat els esforços realitzats, molt pocs exiliats tornen a Espanya o surten cap a altres països. El Consolat d'Espanya a Orà participa a la campanya per fomentar els retorns. No obstant això, els exiliats mostren poc interès per la proposta. L'agost de 1939, el subprefecte de Medea realitza una enquesta: només 19 exiliats d'entre 2.930 desitja tornar a Espanya. El subprefecte d'Orléansville resumeix la situació l'agost de 1939: «*mentre una mesura d'amnistia general no estigui en vigor, la majoria de refugiats s'abstindrà de tornar al seu país, encara que es puguin esperar algunes peticions individuals de repatriació*». Segons Kamel Kateb, només 160 exiliats tornen a Espanya entre agost de 1939 i desembre de 1940. ³⁷ Aquesta situació contrasta amb l'exili republicà al sud de França, des d'on una proporció més elevada d'espanyols creua els Pirineus de tornada a Espanya.

Al voltant de 162 refugiats, lligats al Partit Comunista, aconsegueixen sortir d'Algèria cap a la Unió Soviètica. Els consolats estrangers a l'Àfrica del Nord s'ocupen dels arribats des del Llevant. La destinació més sol·licitada pels espanyols és Amèrica Llatina i les autoritats consideren aquest desplaçament com una solució al problema dels exiliats. Molts republicans disposen de visats per a països llatinoamericans. El març de 1939 s'assenyala que 570 passatgers del *Ronwyn* (amb 646 persones a bord) tenen visats per a Mèxic. ³⁸ Els exiliats no disposen però dels mitjans per finançar el viatge. Els dos serveis de suport als refugiats re-

³⁵ CAOM, Lligall Alg/Alger/F68, Nota de la Prefectura d'Alger, 20 de juny de 1939.

³⁶ CAOM, Lligall Alg/81F/1002, Carta d'un espanyol internat a Morand, [s.d.].

³⁷ Kamel Kateb. «Les immigrés espagnols dans les camps en Algérie (1939-1941)... », p. 167.

³⁸ CAOM, Lligall Alg/Alger/F63, Carta del subprefecte d'Orléansville al prefecte d'Alger, 16 de març de 1939.

publicans, la JARE i el SERE, despleguen una activitat molt limitada a Algèria i Tunísia. S'estableixen llistes de passatgers per a vaixells que mai arriben a l'Àfrica del Nord. La legació mexicana a Vichy tampoc pot dur a terme una activitat normal. En conseqüència, un nombre molt limitat d'exiliats del Llevant aconseguen sortir d'Àfrica del Nord, el que fomenta un sentiment d'abandonament. En paraules de Luis Antonio Palacios, *«el movimiento migratorio hacia América provocaría tensiones entre los españoles refugiados en África del Norte y los líderes del exilio en Francia y en México. [...] Quienes habían buscado refugio en África se sentían cada día más excluidos»*.

Les autoritats accepten finalment que alguns exiliats siguin acollits per les seves famílies a la regió per descongestionar els camps. Els poders públics també fomenten l'allistament dels refugiats a la Legió Estrangera. Els serveis diplomàtics francesos no permeten que es creïn unitats regulars de l'exèrcit per als exiliats espanyols (el que sí succeeix, per exemple, amb els txecoslovacs) per no irritar al nou govern franquista. Al setembre de 1939, l'Estat Major prohibeix l'allistament d'espanyols en cossos francesos i indígenes.³⁹ El govern Daladier només permet entrar als exiliats a la Legió i als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers. No hi ha estadístiques precises sobre els allistaments d'exiliats espanyols a l'Àfrica del Nord.

Els espanyols a l'Àfrica del Nord representen també una mà d'obra útil i barata. El juny de 1939 s'estableixen les primeres llistes de professions per identificar els exiliats que poden ser utilitzats al mercat laboral nord-africà. L'obtenció d'un contracte de treball permet als exiliats sortir dels camps. Molts d'ells troben feina a les fàbriques de la defensa nacional. Segons una nota dels serveis d'informació el 1939, *«a les fàbriques, incloses les que treballen per a la defensa nacional, la proporció d'obriers espanyols és considerable»*.⁴⁰ L'agricultura també ocupa a un nombre important, és el principal sector d'exportació cap a la metròpoli i exigeix una mà d'obra abundant.

Per aprofitar la mà d'obra estrangera el Govern francès promulga un decret el 12 d'abril de 1939 que obliga als exiliats a integrar-se en companyies de treballadors com a contrapartida del dret d'asil: *«els estrangers beneficiaris del dret d'asil amb edats entre els 20 i els 48 anys han de prestar serveis a les autoritats militars, és a dir treballs a unitats anàlogues a les unitats militars»*. Les autoritats s'esforcen ara per obtenir sol·licituds d'asil dels exiliats. Les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE) són establertes per organitzar el treball dels exiliats espanyols i d'altres estrangers residents a França i les colònies. Es tracta d'unitats d'unes 250 persones dedicades a treballs específics a l'àmbit de la mineria, l'agricultura o la construcció d'infraestructures. A l'Àfrica del Nord, el camp Morand proveeix

³⁹ Service Historique de la Défense (SHD), Lligall 7N2475, Carta de l'Estat Major dels Exèrcits als generals governants de les regions militars, 3 de setembre de 1939.

⁴⁰ SHD, Lligall 27N194, Nota dels serveis d'informació, 1939 (tda).

les primeres CTE. Des de juliol de 1939, el president del Consell escriu que les CTE de Morand podran «*ser emprades [...] en treballs que interessin a la defensa nacional a Algèria i Tunísia*».

La institució de les CTE exemplifica les transformacions de la política d'acollida dels republicans espanyols a l'Àfrica del Nord. Les CTE es creen seguint arguments econòmics —l'organització de la mà d'obra—, però també disciplinaris. El governador general d'Algèria escriu el maig de 1941 que l'objectiu de les CTE és «*agrupar l'excés d'estrangers a l'economia nacional, ja sigui perquè la manca de recursos i mitjans d'existència els converteix en pesos morts per la col·lectivitat o perquè la seva activitat política passada els converteix en perillósos si residissin lliurement al país*».

L'EXPLOTACIÓ D'ESTRANGERS «INDESITJABLES» I L'AÏLLAMENT DELS EXILIATS

Els documents de l'època assenyalen que la situació dels exiliats espanyols a l'Àfrica del Nord no varia de manera abrupta, sinó progressivament. Els plens poders atorgats al mariscal Pétain (10 de juliol de 1940) o la signatura de l'Armistici i el naixement del règim de Vichy (22 de juny de 1940) no suposen una ruptura evident. Al contrari, l'evolució cap a un règim de persecució i aïllament és progressiva i s'inicia ja en temps de la Tercera República. Com afirma Geneviève Dreyfus-Armand, el govern Daladier ja pren «*una sèrie de mesures legislatives i reglamentàries [...] per controlar, vigilar i reprimir els estrangers*».⁴¹

La transició cap a una hospitalitat disciplinària es revela en l'ús de qualificatius per referir-se als estrangers a França. Una distinció s'estableix progressivament entre l'estranger que té un lloc a França i l'*indesitjable*. La distinció revela el caràcter condicional de l'hospitalitat francesa: no es tracta d'acollir a tots aquells que ho necessiten, sinó establir criteris per saber per a qui les portes estan obertes i quines mesures s'adoptaran davant dels considerats indesitjables.

El 12 de novembre de 1938, el govern Daladier signa un decret-llei que defineix els procediments d'internament administratiu: «*els individus perillósos per a la defensa nacional o per a la seguretat pública poden, sota decisió del prefecte, ser allunyats per l'autoritat militar del lloc on resideixen i, en cas de necessitat, ser obligats a residir a un centre designat per decisió del ministre de la Defensa Nacional i de la Guerra i el ministre de l'Interior*»⁴². Un decret del 23 de juny de 1939 estén a Algèria les disposicions d'aquest text.

L'arribada dels exiliats a l'Àfrica del Nord es produeix abans de l'entrada en vigor del text a Algèria. Tot i això, els exiliats són internats en centres. Aquest fet indica que el primer internament al març i abril de 1939 és una política improvisada d'acolliment per gestionar l'arribada dels exiliats i no un esforç siste-

⁴¹ Geneviève Dreyfus-Armand. «L'accueil des républicains espagnols en France...», p. 38 (tda).

⁴² Traducció de l'autor.

màtic i correctament legislat de concentració dels espanyols. La instal·lació del règim de Vichy i la conseqüent radicalització de la vida política té conseqüències sobre la consideració de les autoritats sobre els exiliats. El 8 de juliol de 1940, Pétain qualifica el conjunt de refugiats d'indesitjables. El 1942, Pierre Laval, cap del govern vichysta, parla de *«rojos indesitjables dels que el govern es vol desfer»*.⁴³ Aquesta evolució fomenta la persecució dels exiliats: al gener i març de 1942, per exemple, s'organitzen dos judicis a Orà per condemnar a uns 60 refugiats per *«atemptat a la seguretat exterior de l'Estat»*.

Les CTE permeten organitzar a la mà d'obra exiliada. Segons el prefecte d'Alger, *«els refugiats només poden utilitzar-se amb eficàcia en seccions de treballadors»*. L'estatut de les CTE es normalitza i el caràcter voluntari de les prestacions es redueix. Al juny de 1940, el ministre de l'Interior escriu als prefectes que els *«espanyols que rebutgen signar la fitxa de prestatari»* han de ser convidats a sortir del territori o enviats *«als camps i sotmesos a una disciplina molt estricta»*. A més, l'estatut dels exiliats es militaritza. L'Estat Major a l'Àfrica del Nord assenyala el juny de 1940 que un exiliat prestatari *«depèn exclusivament de l'autoritat militar i no pot ser repatriat mentre el seu compromís segueixi en vigor»* i que els exiliats que rebutgen prestar serveis *«han de ser internats fins a nova ordre»*.

Les possibilitats de residir lliurement a l'Àfrica del Nord es redueixen progressivament. Des de l'inici, la sortida dels camps s'acompanya d'una vigilància constant. El prefecte d'Alger assenyala el març de 1939 que *«és indispensable que les facilitats de residència provisòries revocables siguin acompanyades per una vigilància constant de les autoritats policials»*. Els exiliats només disposen d'autoritacions provisionals de residència que poden ser revocades en qualsevol moment. La declaració de guerra exigeix una vigilància constant. Exiliats que residien a Algèria amb familiars són cridats a dirigir-se de nou als centres d'internament.

La vigilància policial s'incrementa després de l'Armistici. El testimoni de José Muñoz Congost assenyala la brutalitat creixent de la policia. Les simpaties polítiques dels exiliats republicans susciten les sospites del nou poder polític. Per a les autoritats, *«és immoral deixar circular lliurement [...] als refugiats espanyols [...] Cap d'ells, tot i exterioritzar sentiments molt respectuosos amb els representants de l'autoritat, no sent interiorment i sincerament una simpatia real cap al règim actual del govern francès»*.

La vigilància política dels exiliats espanyols també es porta a terme des de Berlín i Madrid. Les poques possibilitats que tenien els exiliats d'embarcar cap a l'Amèrica Llatina desapareixen quan Berlín s'oposa a la seva sortida. Von Welck, portaveu del govern alemany, assenyala el juny de 1941 que *«cap refugiat pot rebre l'autorització de sortir cap a Amèrica, ja sigui a títol individual o en un comboi»*. A més, els exiliats que treballen a les CTE estan exclosos del viatge per haver de complir les seves prestacions.

⁴³ Declaracions del mariscal Pétain i de Pierre Laval citades per Denis Rolland. «Vichy et les réfugiés espagnols», *Vingtième siècle*, núm. 11 (1986), p. 67 (tda).

El govern franquista també demana la col·laboració de les autoritats nord-africanes per vigilar els exiliats. L'agost de 1939, el Ministeri de l'Interior comunica als prefectes una llista de persones per cercar.⁴⁴ Segons Marie-Claude Rafaneau-Boj, entre agost i desembre de 1940, el govern de Vichy rep de Madrid tres llistes amb un total de 3.717 noms. Tot i certes excepcions, com el cas de l'anarquista Cipriano Mera el 1942, les extradicions són limitades. Segons Michel Catala, el general Nogués, Resident General al Marroc, acceptà tres extradicions el 1941 de les 25 sol·licitades.⁴⁵

El 27 de setembre de 1940, una llei del govern vichyista reemplaça les CTE pels Grups de Treballadors Estrangers (GTE). Aquests nous grups ja no són gestionats per l'exèrcit sinó per l'autoritat civil, ja que Vichy disposa, després de l'Armistici, d'un exèrcit molt limitat. El traspàs de poders cap a l'autoritat civil es realitza amb lentitud i dificultats. El febrer de 1941, el ministre de la Guerra es queixa de la situació: *«de fet, diverses vegades, he cridat la seva atenció [del ministre de l'Interior] sobre la necessitat d'alliberar urgentment al personal militar encara destacat en aquests camps. Els efectius molt reduïts de l'exèrcit no li permeten, en efecte, assumir altres càrrecs a part dels que li incumbeixen normalment»*.⁴⁶ La lentitud en la transferència de competències s'explica pels insuficients mitjans de què disposa l'autoritat civil. La disjuntiva es resol amb la creació d'unitats paramilitars de douairs i *goums* formades per tropes indígenes amb comandament francès, que no compten a l'exèrcit de l'Armistici però asseguren la guàrdia dels camps. Es tracta d'*«organismes purament civils als quals s'ha prestat armament, dependents del Govern General d'Algèria»*.⁴⁷

A l'Àfrica del Nord, les tres primeres unitats de treballadors surten de Morand i es dirigeixen al departament de Constantina per efectuar treballs de manteniment de carreteres. Un grup d'exiliats de la flota republicana a Tunísia és enviat a Gabés amb la mateixa funció. Es tracta dels efectius *«que presenten menys garanties des del punt de vista de la moralitat, de la disciplina i de l'estabilitat mental»*.⁴⁸ Un informe d'agost de 1941 dona compte de la presència de 2.508 treballadors dels GTE a Algèria, 487 a Tunísia i 4.104 al Marroc. Els espanyols formen la majoria d'aquests treballadors, encara que no són els únics membres dels GTE.

Algèria es converteix durant aquest període en un territori de deportació des de la metròpoli. Segons Jacques Cantier, *«la immensitat algeriana, el rigor del clima,*

⁴⁴ CAOM, Lligall Alg/Alger/F63, Carta del Ministeri de l'Interior als prefectes, 1 d'agost de 1939.

⁴⁵ Michel Catala. *Les relations franco-espagnoles...*, p. 192, arxius del ministeri francès d'Assumptes Exteriors (Madrid, C449).

⁴⁶ Archives Nationales, Lligall F7/15111, Carta del ministre de la Guerra al ministre de l'Interior, 26 de febrer de 1941 (tda).

⁴⁷ SHD, Lligall 1P214, Carta del capità Barjou al comandant Bourgeois, 9 de maig de 1941 (tda).

⁴⁸ Instruccions de la Residència General de Tunísia del 15 d'octubre de 1939 (Arxius tunisians, R. 424, fitxer 1), citades per Amira Aleya Sghaier. «Les réfugiés espagnols républicains en Tunisie en 1939...», p. 46 (tda).

als marges subsaharians del país, permeten aïllar individus que la propaganda del règim presenta com fonamentalment nocius per a la societat».⁴⁹ La deportació d'indesitjables s'organitza a petició del prefecte de Seine-et-Oise, a la regió parisenca. El ministre de l'Interior informa el gener de 1941 que «*el govern ha decidit transferir al sud algerià als militants extremistes més perillosos, actualment internats a diferents camps de la metròpoli*».⁵⁰ Diversos combois s'organitzen per desplaçar a francesos i estrangers a l'Àfrica del Nord. Els espanyols representen aproximadament la meitat dels deportats. En una nota de juny de 1941 s'afirma que des de l'inici de les operacions, 594 indesitjables han estat deportats a l'Àfrica del Nord.⁵¹ Entre ells hi ha l'escriptor Max Aub. La deportació mostra el caràcter disciplinari del sistema d'internament a l'Àfrica del Nord.

La construcció del ferrocarril transsaharià ocupa a la majoria dels GTE de l'Àfrica del Nord, que són establerts en campaments mòbils de tendes de campanya. Els camps pateixen problemes de subsistència econòmica, com afirma el coronel Lupy, inspector general dels camps, el febrer de 1942.⁵² Malgrat que hi ha certes regles sobre la roba i el material que ha de rebre cada prestatari, la situació en aquests camps és molt variada. Al setembre de 1941, el comandant de Ghardaia afirma sobre un dels camps que «*la visita de les cuines i dels magatzems m'ha provat que els aliments eren sans i abundants i que totes les crítiques que ens arriben sobre aquest tema són mentida*».

No obstant això, els informes dels inspectors entren en clara contradicció amb els testimonis d'antics internats. L'alimentació, la roba i les instal·lacions en la majoria dels GTE semblen estar en condicions precàries. Fins i tot els inspectors oficials assenyalen problemes amb la vestimenta dels interns. Els campaments resisteixen malament les inclemències del clima i els *marabouts* (tendes de campanya de l'exèrcit) no presenten les mínimes garanties davant la calor dels dies i el fred de les nits del desert. Dos diputats, H. Martel i A. Demusois, assenyalen després de les seves visites el 1943 que «*de manera general, les condicions per dormir són molt dolentes*».⁵³

Els camps «disciplinaris» presenten les pitjors condicions. Aquests centres es divideixen en dos grups: els centres d'estada vigilada, creats per acollir els individus considerats com a més perillosos, i certs GTE de caràcter disciplinari. El centre d'estada vigilada més conegut és el de Djelfa. És un camp que ha estat

⁴⁹ Jacques Cantier. *L'Algérie sous le régime de Vichy...*, p. 287 (tda).

⁵⁰ Archives Nationales, Lligall 3W312, Carta del ministre de l'Interior al governador general d'Algèria, 28 de gener de 1941 (tda).

⁵¹ Archives Nationales, Lligall 3W312, Nota de la policia del territori i dels estrangers, 10 de juny de 1941.

⁵² CAOM, Lligall Alg/Préf Oran/série cont/464, Carta del coronel Lupy al governador general d'Algèria, 12 de febrer de 1942.

⁵³ Archives Nationales, Lligall 72AJ278, Informe d'H. Martel i A. Demusois, març-abril de 1943 (tda).

construït de forma precipitada a partir de març de 1941 per rebre els deportats de la metròpoli. A Djelfa, el desembre de 1941, conviuen 971 presoners, 545 d'ells espanyols.⁵⁴ El novembre de 1942, entre 2.500 i 3.000 persones, espanyols i altres estrangers, francesos deportats i indígenes es troben internats a una desena de centres d'estada vigilada.⁵⁵

Els principals GTE disciplinaris són Meridja (5è GTE) i Hadjerat M'Guil (6è GTE). Meridja reuneix antics prestataris del transsaharià separats per motius disciplinaris. El règim d'internament d'Hadjerat M'Guil és, segons els testimonis, el més dur de tots els centres d'internament nord-africans. Després de l'alliberament de l'Àfrica del Nord, diversos responsables d'Hadjerat van ser jutjats pel seu comportament i alguns d'ells condemnats a mort. El treball i la pèssima alimentació als centres debiliten als internats i provoquen el desenvolupament de disenteries, paludisme, problemes digestius i migranyes.⁵⁶ Les deficiències higièniques aguditzen els problemes sanitaris. Els maltractaments i la brutalitat dels guàrdies són comuns als centres d'estada vigilada i als GTE disciplinaris. La brutalitat als GTE té generalment com a objectiu augmentar l'eficàcia dels treballadors. En canvi, als centres disciplinaris domina la lògica sancionadora i la brutalitat gratuïta. Les sancions van des de la privació d'aliments, aigua i son, a les pallisses, la tomba (deixar l'intern enterrat a la intempèrie) o la cua de cavall (lligar l'intern a un cavall al galop). Diversos interns moren violentament a mans dels guàrdies. Diferents testimonis abunden en les descripcions d'humiliacions i vexacions sofertes pels interns. Segons el parlament del periodista Pierre Moneva durant el judici als responsables d'Hadjerat, *«el camp d'Hadjerat era la rèplica de Dachau»*.

El tracte rebut pels refugiats espanyols a l'Àfrica del Nord no és fonamentalment diferent del que reben els exiliats a la metròpoli. No obstant això, certes característiques particulars, com el clima, la improvisació o la independència de les autoritats locals per la distància amb el centre del poder expliquen certes variacions. L'autonomia de l'Àfrica del Nord davant Vichy permet l'expressió del «vichysme colonial»: *«lluny de qualsevol pressió de l'ocupant, [el nou poder] aplica el seu programa amb tot el seu rigor, confirmant l'autonomia del seu projecte de revolució política i cultural»*. A nivell general, diversos autors assenyalen que els camps nord-africans es troben certament entre *«els camps més durs que França hagi establert»*.

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA COMUNITAT EXILIADA?

La comunitat exiliada republicana es reconstrueix enfront de la política d'exclusió de les autoritats franceses i colonials. Totes les tendències polítiques del

⁵⁴ CAOM, Lligall Alg/GGA/9H115, Informe del director de Djelfa al comandant de Ghardaia, 9 de gener de 1942.

⁵⁵ Jacquez Cantier. *L'Algérie sous le régime de Vichy...*, p. 879.

⁵⁶ Conrado Lizcano. «Historia viva de los exiliados en África del Norte...», p. 17.

camp republicà tenen presència a l'exili nord-africà. Certs documents indiquen que els socialistes, que han jugat un paper principal en l'organització de l'evacuació, i els moderats són majoria. Segons Bruno Vargas, a l'*Stanbrook* viatjaven 572 socialistes, 196 comunistes, 304 cenetistes, 590 republicans, 184 estrangers, 328 dones [sic], 372 nens i 428 passatgers sense identificar.⁵⁷ Els informes de la policia a Tunísia indiquen que la majoria dels exiliats de la flota republicana eren de tendència política moderada. Els comunistes estan en franca minoria, sobretot entre els oficials.⁵⁸ El perfil polític de l'exili nord-africà presenta certes particularitats si es compara amb el ventall general d'espanyols que fugí cap a França a inicis de l'any 1939 i amb el biaix marcadament comunista dels refugiats que es dirigeixen cap a la Unió Soviètica.

Els testimonis de l'època descriuen les iniciatives polítiques que sorgeixen a l'interior dels centres d'internament. José Muñoz Congost i Avel·lí Artís Gener assenyalen la creació d'una escola professional a Morand i l'organització de classes de cultural general i de llengües, exposicions de pintura, de fotografia i de treballs manuals.⁵⁹ No apareixen als arxius oficials indicis d'un conflicte obert entre les diferents tendències polítiques de l'exili. A més de lluitar contra la ociositat, el desenvolupament d'aquestes iniciatives té un doble objectiu: d'una banda donar suport a la creació de llaços entre els exiliats i d'altra banda permet convidar a la societat nord-africana als camps. Així, per exemple, el 17 de maig de 1939 s'organitza a Morand un partit de futbol entre els exiliats i un combinat d'Orà, amb un concert del tenor Vicente Sempere, internat al camp.

L'evolució de la situació política dificulta la continuïtat d'aquestes iniciatives. A partir de 1940 i de la creació de les CTE i els GTE, els exiliats pateixen un triple exili: exili del país d'origen, exili del país d'acolliment per l'aïllament progressiu dels centres i exili de la pròpia comunitat exiliada, ja que els ponts amb els exiliats de la metròpoli es trenquen. France Cate-Arries descriu el pas de la frontera pirinenca com un moment fundador de la memòria de l'exili republicà del qual restaran exclosos els exiliats del Llevant.

A mesura que s'agregen les condicions de vida als GTE l'activitat política es limita, sense acabar, però, de desaparèixer. Es duen a terme accions de protesta als centres més durs, com a Meridja. Els exiliats declaren una vaga de fam en protesta per les dures condicions d'internament. Les autoritats decideixen tancar el camp, encara que obren un de nou a Ain el Ourak amb el mateix funcio-

⁵⁷ Bruno Vargas. *Rodolfo Llopió...* Actes de la reunió de la Federació Socialista d'Alacant de juliol de 1939.

⁵⁸ Informe del comissari en cap de la primera Regió de Policia de l'11 de març de 1939 (Arxius tunisians, R. 422, fitxer 1), citat per Amira Aleya Sghaier. «Les réfugiés espagnols républicains en Tunisie en 1939...», p. 35.

⁵⁹ José Muñoz Congost. *Por tierras de moros...*, p. 43 i Avel·lí Artís-Gener. *La diáspora republicana*. Barcelona: Euros, 1975, p. 103.

nament.⁶⁰ Les vagues declarades als camps del transsaharià, com la de Colomb Béchar, són violentament reprimides.

Segons les dades disponibles, els comunistes semblen ser el grup més ben organitzat a l'exili. Els informes de la policia mostren la preocupació de les autoritats davant de la reconstrucció del Partit Comunista d'Espanya. L'agost de 1941 s'assenyala «l'existència d'una organització extremista (possiblement comunista) amb ramificacions a Alger i als diferents camps de treballadors i d'internament».⁶¹ Quan les autoritats persegueixen a membres del recentment il·legalitzat Partit Comunista Algerià (PCA), s'adonen que el partit estava format essencialment per militants espanyols refugiats a Algèria. L'organització dels exiliats permet organitzar evasions als camps. L'evasió és una pràctica relativament comú. El març de 1941, el cap de Morand indica que dels 644 refugiats sota la seva responsabilitat, 251 estan en parador desconegut. Les evasions exigeixen sovint un cert grau de solidaritat entre exiliats: els fugits s'amaguen a diversos GTE mentre prossegueixen el seu camí. En arribar a les ciutats, molts exiliats s'oculten a barris poblats per espanyols.

Les autoritats desenvolupen una activitat intensa per combatre aquestes evasions. El 10 d'agost de 1942 es promou una llei «de repressió de l'evasió dels interns administratius i de la complicitat en casos d'evasió». Els evadits atrapats per l'autoritat són enviats a camps disciplinaris. A més, algunes evasions comporten l'aplicació de mesures disciplinàries per a tots els interns del camp del fugit.⁶²

En resum, a mesura que la política d'hospitalitat francesa s'endureix les pràctiques associatives i polítiques dels exiliats es redueixen, encara que mai desapareixen del tot. Els camps de l'Àfrica del Nord, com a llocs de patiment, creen una experiència comuna en els exiliats del Llevant. L'obra de l'escriptor Max Aub, deportat a Djelfa des de França, revela la solidaritat entre exiliats. Els versos del seu *Diario de Djelfa* són llegits a la nit d'amagat a les tendes del camp.⁶³ Una identitat pròpia es forja a l'exili nord-africà. A Cementirio de Djelfa, Max Aub es pregunta: «¿Quién se acuerda de ellos? ¿Quién les va a agradecer que murieran aquí, en los confines del Atlas sahariano, por defender la libertad española? Nadie, absolutamente nadie. Claro, más murieron en Alemania. Pero no los vi. Éstos sí».⁶⁴

⁶⁰ Miguel Ángel. *Los guerrilleros españoles en Francia (1940-1945)*. La Habana: Instituto Cubano del Libro, 1971, p. 25.

⁶¹ CAOM, Lligall Alg/81F/999, Carta del cap de la policia especial del departament al prefecte d'Orà, 15 de juliol de 1941 (tda).

⁶² Lucio Santiago, Gerónimo Lloris i Rafael Barrera. *Internamiento y resistencia de los republicanos españoles...*, pp. 89-90 citen el cas d'una evasió de Meridja que portà la direcció del camp a deixar un dia sense aigua a tots els interns.

⁶³ Max Aub. *Diario de Djelfa*. México: Joaquín Mortiz, 1944, p. 7.

⁶⁴ Max Aub. «Cementerio de Djelfa», a *Enero sin nombre, los relatos completos del laberinto mágico*. Barcelona: Alba, 1994, p. 338

ELS EXILIATS REPUBLICANS DESPRÉS DE NOVEMBRE DE 1942,
EL RETORN A UNA HOSPITALITAT OBERTA?

La situació dels refugiats espanyols els impedeix participar a l'Operació Torch, el desembarcament aliat a la costa nord-africana de novembre de 1942. Cal assenyalar que, a nivell general, la resistència al règim vichysta va ser feble a l'Àfrica del Nord entre 1940 i 1942. El vichysme colonial va trobar certa acceptació entre la població civil: *«l'èxit de la Revolució Nacional, el zel dels dirigents locals i el vigor de les lògiques d'exclusió contribueixen a fer d'Alger un dels principals llocs on s'elabora el vichysme colonial»*.⁶⁵

Els exiliats espanyols que participaren als combats posteriors a l'Operació Torch ho faran sovint del costat vichysta. Es tracta d'exiliats espanyols de la metròpoli i de l'Àfrica del Nord que s'han allistat el 1939 a la Legió Estrangera o als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers. La Legió Estrangera, formada en un 80% per espanyols, pateix baixes importants.⁶⁶ Molts d'aquests soldats aconseguen desertar i passar-se a les forces de la França Lliure.

Àfrica del Nord viu una situació singular després de l'Operació Torch. La dominació territorial dels exèrcits aliats es conjuga amb la persistència d'un règim fonamentalment vichysta sota el comandament de l'almirall Darlan. Els acords Darlan-Clark, signats el 22 de novembre de 1942, estipulen l'alliberament dels presoners i detinguts. No obstant això, l'almirall Darlan no permet el tancament dels camps. Els partidaris del general De Gaulle, fervents antivichystes, s'oposen a la prolongació de l'internament: *«el que exaspera més a l'opinió republicana i gaullista, i afavoreix el seu creixement ràpid, és que les presons i els camps segueixen plens de víctimes del règim precedent, i que les lleis d'excepció se segueixen aplicant»*.⁶⁷ La disciplina als camps es flexibiliza poc a poc, les racions alimentàries milloren i el ritme de treball es suavitza. Un observador internacional, Maurice Vanikoff, indica en febrer de 1943 que *«el camp de Bou Arfa [al transsaharià] sembla ja no merèixer, avui en dia, la trista reputació que s'ha guanyat»*. Els diputats Martel i Demusois assenyalen l'abril de 1943 que *«seria inhumà imposar als internats polítics espanyols una estada més llarga als territoris del sud»*, sobretot perquè aquests desitgen *«servir de tot cor i amb tota la força la causa dels Aliats contra les potències de l'Eix»*.

Els interns es rebel·len davant la persistència de les polítiques d'aïllament. El març de 1943, el comandant de Ghardaia assenyala *«l'efervescència que regna entre els interns [de Djelfa]: la majoria no vol admetre no haver estat alliberat»*. Les mesures disciplinàries es respecten cada vegada menys. Els serveis consulars polonesos,

⁶⁵ Jean-Jacques Jordi i Guy Pervillé. *Alger 1940-1962, une ville en guerres*. Paris: Autrement, 1999, p. 28 (tda).

⁶⁶ Javier Rubio. *La emigración de la guerra civil...*, p. 432.

⁶⁷ Yves-Maxime Danan. *La vie politique à Alger 1940-1944*. Paris: LGDJ, Tesi de Ciències Polítiques sota la direcció del degà Collard, 1963, p. 147 (tda).

anglesos, nord-americans i soviètics demanen l'alliberament dels seus conciutadans. Els republicans espanyols són els últims interns en sortir d'alguns centres.

Finalment, l'arribada del general Giraud i la pressió dels gaullistes permeten posar fi al règim d'internament per als exiliats espanyols. Sota pressió, Giraud ordena la dissolució dels GTE l'1 de juny de 1943, set mesos després del desembarcament aliat. De tota manera, l'alliberament dels exiliats se sotmet a condicions: s'afavoreix el reclutament dels espanyols pels exèrcits, el treball en ocupacions militars auxiliars i la sortida del país. Molts exiliats aconseguen, però, integrar-se a la societat civil. El temps dels camps clou amb un retorn a l'hospitalitat funcional i una obertura lenta i difícil de les polítiques d'acolliment per a la població exiliada.

REFLEXIONS FINALS

L'estudi d'un exili minoritari, com és el que ens ha ocupat, presenta avantatges i inconvenients i permet el desenvolupament de múltiples línies de reflexió. El caràcter marcadament minoritari de l'exili llevatí —aproximadament 15.000 persones enfront del mig milió que creua la frontera pirinenca poques setmanes abans— complica la recerca de referències bibliogràfiques i de fonts documentals. Alhora, i malgrat la seva heterogeneïtat, el conjunt d'exiliats a l'Àfrica del Nord conforma una certa unitat. Amb totes les variacions existents, el prototip d'exiliat republicà a l'Àfrica del Nord és un home jove, originari de zones urbanes del Llevant espanyol i de tendència política moderada. La majoria dels exiliats comparteix una mateixa destinació, modelada per la imprevisió de les autoritats colonials, l'explotació de la mà d'obra espanyola i la imposició de polítiques disciplinàries als que són considerats com a *indesitjable*.

La relació dels exiliats republicans amb la societat nord-africana mereix un estudi més ampli. Les masses àrabs residents a l'Àfrica del Nord resulten moltes vegades absents dels documents oficials i dels testimonis de l'època, centrats en el tracte amb els representants de l'Estat. Kamel Kateb assenyala «l'absència de manifestacions sobre aquest tema [l'arribada dels exiliats] per part dels indígenes algerians».⁶⁸ Però les masses àrabs influenciaren aviat la política francesa. Els espanyols que romanen a Algèria en acabar la guerra viuran en carn pròpia la Guerra d'Algèria entre 1954 i 1962.

La historiografia espanyola ha estudiat a fons el tema de l'exili. Els angles que queden per explorar es refereixen en particular a l'evolució de les idees i a la interacció de les comunitats exiliades amb la població dels països d'acolliment. El caràcter minoritari, i geogràficament circumscrit, de l'exili a l'Àfrica del Nord ofereix un enfocament comparatista d'interès per estudiar, per exemple, la relació dels exiliats amb el context local i els llaços entre les diferents comunitats a l'exili.

⁶⁸ Kamel Kateb. «Les immigrés espagnols dans les camps en Algérie (1939-1941)», p. 170.